

թեան բուն նպատակն է օժտել շմարել. կեանքի երկանիւթ թիւը կը կայանար զաւակներ եւ բազմութիւն զաւակներ թողու մէջ, Պատճառն այս էր որ ծնողական ամուսնութիւնը կը թալանարուէր. հօր մ'ամուսնութիւնը իր աղջկան հետ եւ եղբորը՝ իւր քրոջ հետ, բարձր արժանիքի գործ մ'էր: Ամուսնութեան տարիքը 16 էր եւ բազմակնութիւնը անհրաժեշտ պայման մը, ոչ թալան օժտել տեսական ընելու այլ մանաւանդ բազմամարդութիւնը ապահովելու համար (Հարկէ CLXXI, Annales B. էջ 61. — Պարսիկ Ամուսնութեան Հմտ. Փիւն էջ 269—275):

Տարմէթեթէր յատուկ գլուխ մը նուիրած է ցուցնելու համար թէ Հիւեթա-դա-թա (Hvaetvadata) կամ խեթի-դա-թա (Khetuk-das), որ գետ հիմայ փարսներու մէջ կը նշանակէ երկրորդ ասորմանի ամուսնութիւն, Գնեթմազէղի Ընդունէն ի վեր բարբերու լիցայ հաստատուած է եւ ոչ կրօնի լիցայ: Դա՛հապետական կեանքի քրոջ թիւը, շահը միջոց մ'եղած են արիւնը մարմնի եւ ամփոփ պահելու միեւնոյն գերդաստանում: Խեթի-դա-թա Աստանեանց ժամանակ քիչ օրինակներ ունի. ըստ Տարմէթեթէրի միայն կաւտար ամուսնացուա իր աղջկան հետ: Դեօլուէքէ՝ Յադիքաւ Բւն ալ կը յիշէլէ եւ Եղիշէի տեղեկութիւնները կը ցուցնեն որ աւելի համարին ամուսնութիւնը սովորական բան մ'էր Աստանեանց ժամանակ: Մենք տեսանք Վազգէնը, «որ ըստ պարսկաց օրինին հանգերձեալ էր ի կնութիւն առնուլ, իւր աղջկի (անս Բ. գիրք. էջ 328). իսկ մօտաւոր ամուսնութիւնը եւ ամուսնալուծութիւնը Դոս գարուն կը տրէր հայ բարբերու (Բուզդ. Ե. լա. — Annales A. էջ 126—134):

§ 3. ԵՒՄ, ՕՐԵՒԲ

Եղիշէի տեղեկութիւններն ընդհանուր են Գնեթմազէղի ծիսական եւ օրինական տրամադրութիւններու մասին: Ջոհազարծութիւնը «մազդէական պաշտամունքին էական տարրերէն մին է. կրկնակ ձեւի տակ կը գործադրուէր՝ արեւմուտք եւ արեւելք զոհ: Առաջին ձեւը կը յիշէ Եղիշէ «ցլուք պիտակօք եւ գիտաւոր նոխազօք առատացոյց զոհս կրակին» (էջ 11. Հմտ. Ագաթ. էջ 30). — «Եւ ճաշ մատուցանեն իրկպաղութիւն արեգական, պատուեալ զնա զոհից եւ ամենայն օրինօք մագաթեան» (Եղիշէ էջ 38): Ցուլը, անասնական բնութեան անձնաւորումը՝ Որմզդի ստեղծած առաջին կենդանի արարածն է. անոր ոգին անմահ է՝ մագդէական ըմբռնումով եւ կը հսկէ կենդանիներու եւ մարդոց առողջութեան: Ընդհուր ամենին յարգին էր նախնական իրանում. նոյն իսկ Տարբուրեզնեան զոհեր առատ էին: Ջրադաշտ խափանեց արիւնաւոր զոհը: Թէեւ Աւեստայի մէջ մնացած է մօի կտորներու ծուէրը, որ ամբողջ կրկնուով չէր: Եղիշէ Հեռաւորական ձեւով մը կը խօսի արիւնաւոր զոհերու մասին: Փարպեցի՝ «Կուէրս ապգի ապգի բաղում խնդութեամբ մատուցանէին աստուածոց իւրեանց» (էջ 154)

ունի ճիշդ. այն տեղ, ուր Եղիշէ (էջ 38) արիւնաւոր կը նշանակէ:

Յաւուր անարիւն է արեւն եւ այս էր բուն սովորականը: Անարիւն զոհի գլխաւոր նիւթն է 1. Հօմ (Homa = հոյդ), զեղիճադակի եւ վարակաւ (noueux) ցողունով տունի մը իրանական լեռներու վրայ: Բուսական նուէրներու կենդանի կը համարուի Հօման, որուն պիտակն ալ կոյ՝ նշան անմահութեան: 2. Ուրվարամ (Urvaram, ուււր ? ասուն) նուէրի փորձիկ տունի մը, որ հօմայի հետ լեռնած պղծէ նմանի (haván = սանդ) մէջ Պարահօմ (Parahoma) ըսուած հեղուք: 3. անուշահոտ փայտեր եւ խուկեր կրակի նուիրուած: 4. Գարուն (darūn) անխմբ կրքիկ հաց մը հին Ֆրանգոյնէն մեծ, որ կարագով է մնով միասին կը նուիրուի: Կենդանական նուէրներ են 1. միս (gōst Կոստը?). 2. կաթ (չիճուկ jiv կամ jivan). 3. միտազա (Mayzda), որ ծաղիկ եւ պտղի նուէր կը նշանակէ այժմ սովորական լեզուի մէջ, ընդհանուր առումով յաղթել իմաստ ունի, այսինքն՝ հատարելապէս յաղթած Գարուն, մի եւ կ'իւ: Այս միսն էր որ Յաղիկերու իւր ճիւղ սեղանին վրայ դրաւ եւ պատուեց քրիստոնէայ զնուիրականները, «զի թերեւս հաւանեցոյն օտարէր շնչուլ, շը արեւն էր օրէն օտարէր օտարէն: Իրբեւ ոչ կայան յանձին ամենեքին, ոչ ինչ կարի ստիպեաց, այլ հրամայեաց՝ նոցա մատուցանել զսովորական կերակուր» (Եղիշէ էջ 17. — Հմտ. էջ 40) «պատարւանկը մի մեղքին անյուշ. եւ էջ 49 «եւ բաւարար կըլաւ որ մարդկանն ծալ աւտել միս յաղթոյն»:

Անարիւն զոհերէն Հօմն, մեկնէն պաւ առականն աւ հաճելին, կարելի է Եղիշէի «Հոյտ ասուն գաւաթ մի զաւգին» բացատրութեան մէջ գտնել: Իմ բնական վարդապետը, Ց. Եղիշէ Գուրեան, կ'ենթադրէ որ հոյտ ոչ թէ խմոր նշանակէ այն տեղ, այլ հոյ՝ հայացած մէկ ձեւն ըլլայ հօմային, հոյ՝ որ յետոյ կրնայ հոյս եղած ըլլալ Մ եւ Ս միտադեան տառերու շփոթումով: Իմ կողմէն հոյի աղաւաղումն ձեւ մը պիտի նկատէի հոյտ, թանի որ հօմ կը նշանակէ suc = հոյշ (Հարկէ էջ CLXVI) եւ այն տառն զաւգիւ ուրիշ տառով՝ մ'ալ պիտի ունենար, այսինքն հօմ եւ օււլ-գաթի) հետ (խառնել, լեռնուլ) պատարաստելու, մանաւանդ ասորդահարելու (եղանա-կով) փորձողութիւնը. ասոր պիտի նպատարէր

1 Այս չիօթն աւ աղաւաղումը կ'արդարեայ նմանագրելով դապափարցներու ապստամբինը, որք կրնային իր անասնական մագդէական պաշտամունքի ներքին տրամադրութիւններուն՝ անխմառ պահել այս տեղ հոյձ կամ հոյք եւ աղղի հոյս ծածօթ բռնով:

2 Հօմայի բուրգահարումը եղանակով կ'ընէին. պիտիքն ստեղահարութիւնը արեւմտեան հարաւային աստղերէն բարձրացնելու եւ ինքնելու ժամանակ պղծէ ասղին կողերուն վը զարեւ եւ միօրինակութիւն տարբեր եղանակ մը կը ներառնականուէր: Ասոր հետեւ է անյուշ որ գետ պատաններում անգ զործածողներ պլնայլ. նիթեր անգահարելու ժամանակ անգը կրնան հնչեցնել եւ անգիտակ իրենց ջրածին — Ջալիկ (ուտի Ջալիկ?) թերեւս նմանակողական հին նշանակութիւն մ'ալ ունեցած ըլլալ, իրր վի՛ յի՛ ձայն հանել, հնչել:

գնալու մի անհրաժեշտ գործածութիւնը հետեւի պատահաւորութեան միջոցին: Միւս կողմէն, անկային, հայտ բռնած ծանօթ իմաստը պահել, այսինքն՝ բազարը զանգուած աղբւրի եւ ջուրի, եւ մեկնել ուզողների գործակի (անխմար, բազարը հայ) վերայ, որու պատահաւորութեան ժամանակ պետք էր գործածել փակաժամ կամ փաղաձ (Partidana կամ Pádan կամ Penona), երկուսի քող մը սպիտակ կտաւէ դեմքի ստորին մասը՝ քիթին ու բերանը՝ սրբաշու համար, որպէս զի չպղծուէին նուերական առարկաները, ինչպէս՝ կրակը, կերակուրները եւ այլն: Որովհետեւ մազէ կահան ըմբռնումով մաքրելու արտագրուած աճին ինչ պիղծ է. շունչը պիղծ կը համարուէր:

Մաքրութիւնը մարդու համար ծնունդէ յետոյ ամենէն մեծ բարիքն է (Վառնախատ): Օրինակաւ անմաքրութիւնը բնախոտկանն պատճառներ ունի. ամենէն պիղծ բանն է գիտիք. մարդու բոլոր արտադրութիւնը պիղծ է. ասանք արտադրութիւն հիւանդութիւններու պատճառ են. ասոր համար էր որ քրիստոնէական կ'ամբաստանուէին. «զուրա պղծէք եւ զմեռեալք ի հոգ թաղելով զերկիր ապականէք եւ քրտկար»:

1 Բարիկար այս սեղ սնդոցմար ի նշանի մազդեան կրօնի օրինական մաքրութիւններէն մին: Եղիշէ ուրիշ մեծ մը տարբեր իմաստով կը գործածէ Թաւաշոյ բառը. «Եւ ապամանել (Վասակ) զհորեղայր եւ զԱստղանակ եւ յինքն տարաւ զտերութիւնն (Սիւնեաց) իբրեւ քրտկար յարտաւեր» (էջ 108): 1 Վասակա թարգմանած է այս կարգը. «ministre fidele de la cour (Coll. II. p. 328)»: Փարսեցու բացատրութիւնները համաճանարդ պարտականութիւն մէջ կ'արգարացնէ այդ իմաստը. զոր որ. «պատակին զեւ (զՎասակ) որդեւ զայր (զայր)? հասարակի մը բարեկամ» (Փրդ. էջ 228): — «Եւ որդիքն (Վասակ) զարքաւորեալ աւագիկ որդեւ Բարեկամի նորին (անդ էջ 249): Նշել Բարեկամի հետ, իմաստով կը նշանակուի նաեւ «կուսակազմը» (Համար. անդ էջ 251): — «Եւ թեպէտ կողք ինչ խնայուի առնն (Վասակայ) առ գործիչ» եւ լանկայր ցուցանել ի ժամանակ, եւ այն ոչինչ էր օգուտը (անդ էջ 253): — Այս իմաստով մեկնել բանաւոր մ'ալ (Բզկէլ. 1895 Յունուար էջ 5-6 Ժողովրդը նշանակուելու Kerba (— գործ) աւետարանական բացատրութեան հետ: Յարմարութեան Յաշտի քրքին (Հո- 72) Kerfemazda բարդերը կը թարգմանէ «Bonne oeuvre, récompense», իսկ Գործ, Կարգաւորութիւն (Annales A. էջ 441). արդ, ըստ այսմ, ինչ կը թուի, որպէս է իմանալ թէ Պատմիկ Սիւնեաց Յերութիւնը ասան ըլլայ իբր փարսեցու թիւնն Պարսկարութիւնը իրաւունքն Բարեկամի Գործիչն է: եւ Եղիշէն է որ այդ ըսելը երկրեանքը կ'ընէ իւր կողմէն իբր թէ լաւ, բարի գործ մ'ընայ ըլլալ հորեղայրը սպաննել տալը. եւ մենք գիտենք որ Վասակ «յարգաւորեալ» եր Երբ Սիւնեաց ՅԵՐ Եղաւ (անս. Բ. Գրգր. զԼ. Գ):

Իսկ «Գործիչը լաւանկով այդ տաք Հարամանայ» ճիշդ նշել իմաստը չունի. քոյա այս սեղ պիտի նշանակէ այնպիսի որդի մը, որ արժանի ըլլալ փարսէի եւ ակադեմիքն Պարսկանի գործը. արդ՝ Kerba նշել Յաշտի քրքին մէջ ստակէն կը բացատրուի. «Kerba mazdb, Բարեկամութեան արժանի Գործիչը ի լծի մ'Բարեկամ Գործիչ Գործիչն էր իմանալ թէ ինչի գործիչն կատարեալանէ երկրի Երկրի Գործիչներու» (Karshvare) բոլոր արդարեանքներ բոլոր բարի գործերը. արդիւ հեռուն երկիրը տարածուի, որպէս գետեր երկնանք, որպէս արեւը կը բարեկամայ (Annales B, էջ 345): — Իրաւական աշ-

խառնելով այդ տաք Հարամանայը (Եղիշէ էջ 85), Դեմիմանգէզի արամադարութիւնով մեռնելները չպիտի տր թաղուէին. պարսկերէնը գիտիք Գիշտիքը թաղուէնքու եւ զպահանքու յարգաւորակէ տալէ յետոյ Գիշտի (Dakhma) ըսուած յատուի շինարարութեամբ (անս յատարարութեան ու շինարարք Annales A), սակերտին միայն կը թաղուէին գաւառներով (պամ. Պարսից էջ 25) անկիւն անտառով պարկեր: Մեռելը թաղել՝ կը նշանակէ երկիրը թաղուորել. երկրի օգին՝ Սպանդարմարտ կը ասորի թաղուան: Մեռել թաղուած հոգ մը մաքրուելու համար 50 տարի պէտք է. ամեն մի. շնչ մեռք կ'առնուի երկիրը պղծութենէ ազատելու համար: Դիւանդութիւնը անկր մ'է. ոչ միայն կրակը, որ տուր է եւ սրբիւ, կը պղծուի, այլ մանաւանդ Որմիշը չի համար: — Զուրի մաքրութիւնը պահպանելու ծայրայեղ իմաստը տանիլ պէտք է. Զուրի մէջ Թեքին, միշտ, գիտի նեռել, լուացուիլ անոր մէջ պղծելու պատճառներ են. ըստ Հերագուստի օրինակներուն իսկ թաղ շինել տար ընել Զուրի, ինչ որ կ'արգելէր իրենց օրէնքը: Զեռքի լուացումը Գործիչի պիտի ըլլար՝ Զուրին յետոյ առաջին մաքրիւք. — «Զեռք առանց գործիչի մի լուացին» (Եղիշէ էջ 40): — Գործիչ, լաւ եւ Կոնէշ (gaomeza կամ gômêz, Կոնէշ մէջ) «Ժողովրդական բժշկութեան կը վերաբերէ. իբր գերազանց պապանական մ'ընդուստան էր եւ Գեռն էլ միայն Պարսկաստանի, այլ նախ իսկ Հնդկաստանի մէջ, ուր կը գործածուէ իբր գարման բարտութեան, եւ ինչպէս կը զուարթուի առաջին անգամ ճեմնեալ համար գործածուած է այդ իբր գարման մեռնելոյն արմար» (Annales B. XII): — Զուրը (ap. այ) Որմիշի արարածն է, տուր եւ մաքուր. երկիրը կը բեղունաւոր. պէտք է զահարեալութիւններ ընել անոր: Կրակը մաքրէ Զուրի, հոգով աններելի է (Համար. պամ. պարսից էջ 21—24). Զուրն ու Զուրը այնքան նուերական էին որ Զապուհ անոնց վրայ կ'երգեաւ (Բուզ. էջ 130):

Կրակը ամենէն գերազանց մաքրիւքն է. անոր պաշտօնականներն ու երկրպագուները պարտին փանդամ գործածել. շունչով չպղծելու համար, կրակը պէտք է անուցանել հոտաւեա կամ աղին համարուած եւ չոր փայտերով, թնիչ որ ձիւղ եւ Գործիչ վրաւել: Հայաստանի շատ տեղեր զուրի է փայտի անտառները. ստիպուած են քաղիք կամ

խորհանութեան մէջ Գործիչը երկրպագուի Երկրի մասերու բաժանումն է. — Գործիչը այս սեղ պիտի նշանակէ այն բարի գործերէն մին որ երկրի մաքրութեան պիտի նպաստէ. զոր որ. երկրագործութիւն: Այսպէս կամ պիտի Բարեկամի Գործիչը քրտկար միւս ընդհանուր իմաստ մը կ'ունենայ, եւ Գործիչը զեմն այս սեղ բառ իմաստը չունի, հեռուն արար ինդրական է. քանի որ բոլորովին տարբեր մեկնութիւնով գարեք յատու նշանակուած է իբր լուացում փորի տարբին մասերուն: Բաւարդին անփոքար լէ այդ մեկնութիւնը, զեմն տարբեր եւ ճիշդ, ըստ ճիշդ, իմաստ մը հանելու կուտան չունենել: Այս տարբեր իմաստներէն կարելի է երբեքանցել թէ Գործիչը ընդհանուր արած մ'ունի իբր բարի գործ, այնպէս որ խաղամանը տկարացնել ամեն գործ բարի է Որմիշի համար:

(Athravan, Magu), այսօր Մագիտ (Մագիտ, Մագիտպատ Magupat), Հայերէն փոխաբերութիւնով Մագիտ։ — Մագպատ մը կրնայ ամուսնանալ աշխարհականի (beh-din) աղջկան հետ. փոխադարձ ներքին չէ եւ մագպատին հետ ամուսնացողը ունի, (اشى), կը կոչուի քրմական ցեղի կիներուն տիտղոսով։

Մագպատի տղան մագպատ մը չէ, ո՛չ ալ ipso facto իրաւունք ունի մագպոթիւն ընելու։ Նախ պարզ աշխարհական մ'է (beh-din) նա կամ ունի մը, այսինքն՝ զրազաշտական մը կամ մագպէզ մը. յետոյ էրդեօ (herbed) եւ ապա Մագիտ։ — Մագպատ կոչումը նոր է. Զրազաշտի ժամանակ նուիրապետութեան գլուխն էր, 1. Մագպատն Մագպոթ կամ Մուլիտաթ Մուլիտ (Maubadan Maubed). այդ ձեւը պահած են Նեղիշէ եւ Կազանկայաուացիներ։ Մագպատան Մուլպետ նոյն է կրօնական նուիրապետութեան մէջ, ինչ որ է Մենթապաւոր կամ Շահնաշը քաղաքականին մէջ, որմէ յետոյ կու գան 2. Մագառաշտաբարդ (Magu-andarzapat)՝ մեծ գաւառներու կամ Ստարապուրիսեան մէջ, 3. Ռապ կամ Ռաթի (Rat, Ratu)՝ գաւառներում, 4. Մագիտ՝ քաղաքներում. 5. քաղաքային գորտաբներ կամ գորտաբ (dä-tobar. دار)։

Ստացմէ Մուլիտաթ Մուլիտ Ռաթը, այսինքն՝ ինչպէս փերուի անձ մ'երկու պայտածով կամ տիտղոսով, է այն, որուն համար կը գրէ Նեղիշէ, «Վաղապէս առաւօտացն ի Գաթիլի-բէ եկալք, զի վաղեւ անդ Մուլիտաթ Մուլիտ Ռաթ յաղէ, եւ նոյն հաճեալ հաւանեցուցէ զմիտ ձերդ (էջ 14)։ — Ռաթ կը նշանակէ Տեր, գլխաւոր, եւ Դեմիմագպէզի մէջ էակներու ամեն գաղտը, Ռաթ մ'ունի։ Որովոք ինչքն Ռաթն է երկուսոր էակներուն իւր Զրազաշտ՝ երկրաւորներուն, իւսայն։ Գիւրին է բերննը թէ աւերմն Ռաթը միացած է Մուլիտաթ Մուլիտիին՝ ծանոնակերպ համար անոր գլխաւորութիւնը իւր գաւառի վրայ։

Փարպեցու, Նեղիշէի, Օրբէկեանի Վարդապետները, Ռաթերը, կը համապատասխանեն այսօրուան Ռաթի-բին (Dastur), այսինքն՝ նա որ կանոն կու տայ, ուղղիշէ, կառավարիչ խղճերու. մագպէզը իւր կասկածները փարսաւելու համար (կոնսական խնդիրներու մէջ) անոր կը դիմէր։ — Վարդապետները Մագիտ չեն. Նեղիշէ կը գտած որոշ կերպով. «բաղում» այրուած գաւառեր ընդ Նոսա, եւ ի միասն աշ սակաւս, աւելն քան զեօթն հարիւր Վարդապետ յղեր ընդ Նոսա, եւ զմեծ ոմն իշխան Տեղիտ կայուցանէր ի վերայ նոցա, (էջ 39)։ — Մագիտուն մէկ մասը չըլուսէր գրեթէ. եւ Դեմիմագպէզն ուր որ ուսում գտներ անոնք պարտաւոր էին այն ուղ. ճամբորդ Աթրապաններ կային միշտ (Annales A. էջ 94)։ Քաղաքներն ու գիւղերը վիճակով էր բաժնուէր ամուսն մէջ. հայաստան զրկուող խումբը այս շրջաններէն էին. «եւ մինչ չեւ հասեալ էին յերկիրն Հայոց, չոյս ընկեալն էւ վիճու աղանէն. ին մը լիլա սրբաւ դասաւ հասցէ յալիքիս-նիւն, (նոյն անդ։ Հմմտ. Annales A. LVIII)։

§ 5. ՄԱԳԻՊԵՏ ԿԱՄ ԴԵՆՊԵՏ

Նեղիշէի համար նոյն է այդ երկու ձեւերն ալ. Դեն (Daena, din — «Բաթ կըրն, որ կը դաշուի Մագիտ»։ Ընդդէմէ լէշ կամ Սառ կըրն) — aka danea կամ ag-dinini)։ Դեն-դէտ է ուրեմն դէտ իրոյն։ Ըստ Նեղիշէի պատմութեան գիշերանց գաղտնի մկրտուեցաւ այսպիսի պեղ մը, որ Ապար աշխարհի «իշխան Դենպետ»ն էր։ — Մագպատ մը կամ Դենպետ կատարեալագէտ գիտուն կը համարուէր, երբ տիրանար գեներալ-գէղի կրօնական գրականութեան բոլոր ձեւերուն եւ լեզուին (Նեղիշէ էջ 112), այն ասան նա կ'անուանուէր համալ-դէն, որ կը նշանակէ «կրօնական կատարեալ պաշտօն», կամ «Ամբողջութիւնը այն ամեն արարողութիւններուն, զոր ամեն հաւատարեալ պարտաւոր էր կատարել տալ իւր անունով այդ բանին սահմանուած քրիստոսականութեան» (Annales C. p. XCIV)։ Տարբերութիւն կը կարծէ, եւ իրաւունք, որ Նեղիշէ շփոթած ըլլայ քրմական նուիրապետութեան աստիճաններն ու սրբական գրականութեան ձեւերը։ Եւ ինքն սուպէ կը բացատրէ, «Թերեւս բառը գործածուած ըլլայ դեռեւ համալ-դէն (hama-daen) կատարելու կարող քրիստոս. Նեղիշէ այլուր կը բացատրէ համալ-դէնի բուն նշանակութիւնը, «եթէ զորպիսի այր տոյմիկ, զոր թագաւորն ինքնին յակահէ յառնանէ ճանաչող լուսն մեծն զիտ-նիւն ուրնաց-Դրա, եւ ԿԱՏԱՐԵԱԼ ԵՐ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԴԵՆՊԵՏ (համալ-դէն) եւ ամենայն մեծամեծաց սիրելի, եւ գրէ թէ բոլոր աշխարհս կախեալ էր զմանէն (էջ 126). — գաղաճեալ՝ «այր մի համալ-դէն, երեսնի ընդ ամենայն վերին աշխարհս» (էջ 123), ձեռնակող կը նշանակէ. ուրեմն այն անձը գենի-մագպէզի նուիրապետութեան մէջ, որ իւր գեներալութեան (համալ) ծառայէ եւ թոված Արքունիի կը հաստատուէ զայդ. «յայտնանէ որ Շարիքին կոչին, կը գտչոյ եւս ինչ հանդիշէ... որք անուանէին զինքեանս համալ-դէն, այսինքն միւսմիտ ի հասարկիս (Թովմ. էջ 28)։ Ինչպէս կը տեսնուի համալ-դէն գիտական տիտղոս մ'է եւ կրնայ համեմատուիլ, որդի docteur տիտղոսին հետ. սա տարբերութիւնն որ, համալ-դէն կը տրուի Դեմիմագպէզի կրօնական գիտուն ձեւերու ամբողջութեան տիրապետ անին, մինչ docteur աստիճանն աստիճան ձեւերու կը տրուի։

Նեղիշէի թուածներն Այդուրպուշ Բաղդադի Պաշա-ի եւ Պարսի-ի, որք իւր իշխան երկրպաշտուած են, շատ ծանօթ չեն այժմ. ինչպէս ընկերական գաղափարագութիւն մ'ենթագրեցին (պտմ. Պարսից էջ 5—6. Ծնթ.։)։ Եւսայն՝ արանք (Տիւրք. պտմ. — քննի. պտմ. Բ. էջ 98)։ Տարբերութիւն, ինչպէս ըսինք, շփոթէ կը գտնէ Նեղիշէի թուածները. «չեմ կրնար գտնել, կ'ըսէ, այն բառերը, որոնց փոխաբերութիւնն ու խանդավարումն են Այդուրպուշն ու Բաղդադիւր — Պաշա-ի եւ (տես վերը էջ 250—352) պահպանուէր գրականութիւնը, այսինքն այն, որ պահպանուէրով լիւր պիտի ըսուէր։ Վերջերեւոր մէկ հաստատում՝ Զինքը Ներսիսներու (ծեւ, արարողութիւն) հետ

միասին յիշուած է. բնագրի բացատրութիւնները մեկնուած են վերո իւր նշանի բառերով: Չեմ գիտեր թէ ինչպէս հայցածի իմաստն, որ peresvi բառին յայտնի նշանակութիւնն է, կարելի կ'ըլլայ անցնիլ արգրելով ծեօ իմաստին: Իսկ Պաւլոսիլէ եւ Պարսկադէն պիտի ըլլային աւանգական գրականութիւնը (Ձեռք) եւ արարդականը (նիւսնդ). — Իսկ իւր բառը զոր եղիշէ աղանդի պէս էր ներկայացնէ, զհետեւեան theasha (ուստի-ճէշ) է, եւ կը նշանակէ օրէնս (Annales C. XCIV—XCV):

Նոյնի նշանաւոր հաստուածը կը փայլ, ուրեմն, մասամբ ինքզնական, օրջափ ալ անոր մէկ կէտը իբր հեղինակութիւն ծառայէ Յարմարութեան բացատրելու համար Աւետայի կցուած Ձեռքը: Սնուշտ մանապէսներու հետազոտութիւնները պիտի պարբեն շփոթները եւ պիտի լուստարանեն փնտցած մութ կէտերն ալ:



ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՐԵՐ

(Հ.Ն.Ն.Ն.Ն.Ն.Ն.Ն.):

Բ. Մարտ, որ Պատճառաց գրոց Գ — ԺԲ. գրքերէ կը կազմուի, առեւանցիկը Հայրախօսութիւն, ըստ հեղինակին Նուրը գրեանց բաժինն է այս: Մինչ Ներածութիւնն Ս. Գրոց կանոնական մատենաները կ'ընէր իւր զննութեան առարկայ, իբրեւ աստուածային յայտնութեան ներշնչեալ աղբիւրներ, Հայրախօսութիւնն կ'ընդգրկէ եկեղեցւոց հին մատենագրացը Ս. Հարց հեղինակութիւններն, որ արարական է եկեղ. աւանգութիւնը: Ս. Հարց գրութիւնը, թէ իբրեւ եկեղեցւոց անգամաց գրութեան, եւ թէ իբրեւ աղբիւր աստուածաբանութեան, ուսումնասիրութեան կարօտ են հասարակաց: Քննութեան եղանակն եւ նպատակն նոյն են հոս եւ հոն, այս է՝ պարզել գրութեան մը հեղինակի անձը, կենսը, գրութեան շարժանքը, թիւն, եւ վերապէս զնահատել աստուածաբանութեան համար ունեցած արժէքը: Այժմեան աստուածաբանը երկու ճամբով կը հասնին առ այս. Հայրախօսութեամբ (Patrologie), եւ Հայրագիտութեամբ (Patristik). երկու բաժանումն ներս ալ մեր հեղինակին քով ի մի ձուլուած են: Համաձայն հեղ. Հայրախօսութեան ընդարձակ գաղափարն թէ եւ Պատճառաց գրոց մէջ շատ անձուկ կը նկատուի, ըստ օրում միայն այն կարգի գրութիւններն ի նկատի առնուած

են հոս, որոնք "Նուրք" գրուած են եւ առեւանգական խորհրդական աստուածաբանութեան (Mystik) կը հային, բայց այս չի փնտսեր ամենեւին Հայրախօսութեան գաղափարին, հեղինակ անձերը — ի բաց առեալ զփրկութեան — եկեղեցական մատենագիրներն են, մասնաւոր թէ նաեւ փրկութեան անոնց թուէն է ըստ Գրիգորի, վասն զի դարձած է ապա քրիստոնէայ, Թէ ինչու Նուրք գրութիւնը միայն ընտրած է Գրիգոր իւր ուսումնասիրութեան նիւթը, զայն կարելի չէ բացատրել. բայց կրնանք հաստատել թէ նա ինքնաբերաբար չէ վարուած հոս: Իրմէ շատ յառաջ՝ Սարկաւաք վարդապետ նման խորութիւն մը ըրած էր Ս. Հարց գրութեան մէջ, ինչպէս կը տեսնուի իւր "Կարգադրութիւնը գրոց արքոց", ուսումնասիրութեան (Հմմտ. Այրիւ. 33). հոս Յովհ. Սարկաւաք վարդապետ երեք տեսակ զանազանութիւն կը դնէ առ հասարակ սուրբ գրքերու մէջ.

1. Նոր կապարան.

2. Հին կապարան.

3. Նուրբեր:

Երրորդ խումբը "Նուրք" յորջորջմամբ առաջին անգամ հոս կը պատահի, եւ ասկէ ստրկած է Գրիգոր. այս կողմը ապահովապէս գրքերու նիւթի եւ ոճի պայմանէն առնուած է. յիշուի ալ միտ զննելով բովանդակութեան, կը տեսնուի խօսքերու "Նորութիւն" մը, խորին ոճ մը, Կարբիէր կը թարգմանէ այս բառը livres subtils, profonds (Une version arménienne de l'histoire d'Asaëth, p. 478. Հմմտ. եւ Brosset, Histoire chronologique par M. d'Aïrivank. St. Pétersb. 1879, p. 24) եւ կը հասկնայ ակնարկուած՝ "գրքեր, որոնց ընթերցումն թոյլ տրուած կամ յանձնարարուած է հաւատացելոց": Այս մեկնութիւնն ուղիղ չի թուիր մեզ. վասն զի հակառակ զէպքին պիտի պնդուի թէ Յանկիս մէջ շատնուած գրութիւնը արդեւելալ էին, այսպէս Ոսկերեանի, Աթանասի եւ այլոց գրութիւնը, որոնց յիշատակութիւնն անգամ չենք տեսներ: Հ. Արիւն կը նկատէ հոս ակնարկուած "խրութեան գիրք հարց" (Այրարատ, 351), Պատականեան (Ռուս. թարգմ. Այրիւ. էջ 362) եւ Տէր Մովսէսեան (Ист. 101, 229) կը թարգմանեն ըստ իմաստին ФИЛОСОФИЯ КНИГИ, Փիլիսոփայական գրքեր, որ նոյնպէս շատ ճիշդ չէ: Նուրբը կողմն, ինչպէս ըսինք, գրութեանց ոճէն առնուած է, որ նիւթին համեմատ խորհրդական, վերացական ոճով գրուած

f. J. Nirschl, Lehrbuch der Patrologie und Patristik. Mainz, 1881—1885, երեք հատոր: